

Egy adalék az ómagyar kori regresszív labializációhoz: a *dücső* ~ *dicsér* váltakozás kérdése

1. Bevezetés. A magyar nyelv történetében a palatális harmóniát egészen az uráli alapnyelvig vissza lehet vezetni; a labiális harmónia azonban csak az ómagyar korban alakult ki. Kialakulásának mikéntjéről itt nem kívánunk szót ejteni (de l. BENKŐ 1957; JUHÁSZ 2018; LOSONCZI 1915–1920; FEJES 2011; CSER–OSZKÓ–VÁRNAI 2023a); kései megjelenése talán összefügg azzal, hogy a palatális labiális magánhangzók az ómagyar korig (vagy legalább a kései ősmagyar korig) igen ritkák voltak; nagyon kevés olyan lexikális elem van, amelyben etimológiai alapon eredetinek tételezhető fel (az Uralonet¹ alapján 21 etimológia² sorolható ide, ilyenek például: *sűly*, *nyű*-, *öl*, *könyök*, *könny*, *lök*, *ősz*, *tő*).

A progresszív labiális harmónia kialakulását megelőző regresszív labializációt LOSONCZI (1915–1920) tárgyalta először, ő azonban még csak a tövégi rövid magánhangzóknek tulajdonította ezt a hatást. A későbbiekben felismerték a kutatók, hogy a szó végén kialakuló hosszú labiális magánhangzók is kiválthatták a regresszív labializációt. A kérdés legrészletesebb tárgyalása talán napjainkig is BERRÁR cikke (1961), amely a következő szavakat sorolja fel mint lehetségesen ide tartozó alakokat: *ünő*, *ürü*, *tüdő*, *süllő*, *süldő*, *küllő*, *Küküllő*, *hüllő*, *gyűrű*, *gyűszű*, *külső*, *sűrű*, *minő*, *midőn*, *ízű*, *dicső*, *idő*, *hírű*, *hitű*, *cipő* (BERRÁR 1961: 32).³ Ezek a szavak az újkori nyelvjárásokban és/vagy a korai írott forrásokban labiális magánhangzót (is) mutatnak az utolsó előtti szótagjukban; bizonyos szavak esetében ez is vált a köznyelvi alakká. Az ómagyarban azonban a fennmaradt szövegek jellegéből adódóan e szavak nagy része vagy egyáltalán nem, vagy csak elvétve fordul elő adatolva, ezért vizsgálatuk nem lehetséges. Valójában az itt felsoroltakból mindössze kettő fordul elő a kódexekben jelentős számban: az *idő* és a *dicső*. BERRÁR az *idő*-re vonatkozóan végzett részletes vizsgálatot, és kimutatta, hogy a kódexek egy részében következetesen labiális az első magánhangzó, ha a második

¹ <http://www.uralonet.nytud.hu> (2024. 11. 05.)

² További, AIKIO (2020) szerint *ü*-t tartalmazó uráli/finnugor etimológiák az *öreg*, a *sün* és a *szügy*; valamint AIKIO a *sűly*-t és néhány alapelakot másképpen rekonstruál.

³ A regresszív hasonulás kérdéséhez összefoglalólag l. BÁRCZI (1958), E. ABAFFY (2003), GERSTNER (2018), továbbá DUDÁS (2003, 2004), valamint CSER–OSZKÓ–VÁRNAI (2023b)

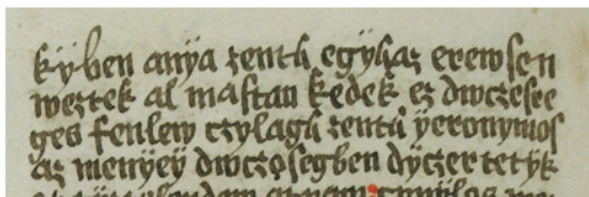
is az, vagyis vélhetőleg regresszív hasonulás lépett fel.⁴ Az általa gyűjtöttek közé tartoznak az (1) példaszor adatai, itt a Bécsi kódexből véve:

(1) <i>vd̥o</i> (<i>idő</i>)	<i>id̥ec</i> (<i>idēk</i> = <i>idők</i>)
<i>vd̥ot</i> (<i>időt</i>)	<i>id̥eig</i> (<i>ideig</i>)
<i>vd̥ob̥en</i> (<i>időben</i>)	<i>id̥iē</i> (<i>ideje</i>)
<i>vd̥on̥ec</i> (<i>időnek</i>)	

BERRÁR (1961: 37) ugyanakkor említi, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET szóbeli közlése szerint valószínű, hogy a *dicső*, *dicsér* stb. szócsalád is hasonló variabilitást mutat történetileg; szerinte a középmagyarban és az újabb kori nyelvjáráásokban is megfigyelhető egy *dicső* ~ *dicsér* váltakozás, amely regresszív labializációra utal (illusztrációnak lásd az 1. ábrát). Ezt a szócsaládot azonban – legjobb tudomásunk szerint – ebből a szempontból még soha nem vizsgálta meg senki módszeresen. Mi ebben a cikkben arra teszünk kísérletet, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET sejtését az ómagyar korpuszon igazoljuk, cáfoljuk vagy pontosítsuk. Megvizsgáljuk tehát, hogy a *dics*- abszolút töből képzett szavak előfordulásai a fennmaradt ómagyar szövegekben mutatnak-e labialitás szerinti variabilitást, és az összefüggésbe hozható-e az abszolút tövet követő magánhangzó labialitásával.

1. ábra

Ez dwczeseeges fenlew czylagh zenth j̄eronymos az menȳej̄ dwczosegben d̄yczertet̄yk
(ÉrsK. 166vb)

A dolgozat felépítése a következő. Először röviden felvázoljuk a *dics*- szócsaládhoz tartozó alakok morfológiai szerkezetét (2.). Utána bemutatjuk, hogy hogyan gyűjtöttük a vizsgálathoz szükséges adatokat (3.). Ezt követően részletesen bemutatjuk az adatok eloszlását és az ebből levonható következtetéseket, mindezt pedig összevetjük az *idő* alakjainak BERRÁR JOLÁN által leírt váltakozásaival (4.). Végezetül egy kivételes alakot nézünk meg közelebbről és ezt próbáljuk meg értelmezni (5.), majd összegezzük eredményeinket (6.).

⁴ Az újabb kutatások szerint nem zárható ki, hogy az *idő* eredeti első szótagi magánhangzója eleve labiális volt (ehhez l. RÓNA-TAS-BERTA 2011: 437). Az itt tárgyalt jelenség szempontjából ez annyit jelentene, hogy a BERRÁR (1961) által leírt töváltakozás az ellenkező irányban jött létre, azaz illabiális magánhangzó előtt delabializálódott egy labiális magánhangzó, nem pedig labiális magánhangzó előtt labializálódott egy illabiális magánhangzó. Az sem zárható ki, hogy a tö első magánhangzója labialitás tekintetében nyelvjárásiilag variábilis volt akár az átadó nyelvben (ótörök), akár az őś-/ómagyarban, akár mindkettőben. Az *idő* adatolt erdélyi variánsaihoz érdekes adatok láthatók VARGHA (2014: 297–300)-ben.

2. A *dics*- szócsalád morfológiai szerkezete. A *dics*- abszolút tő eredete ismeretlen (l. EWUng. *dicső*). A belőle képzett származékok ugyanakkor jól ismert képzőket mutatnak, amelyek funkciója és morfoszintaktikai tulajdonságai többnyire világosak. A *dicső* melléknév a participiumok végződését mutatja, a *dicsőség* főnév, valamint a *dicsőül* és a *dicsőít* igék ebből a melléknévből vannak képezve. A *dicsőség* képzője egy produktív főnévképző, ahogyan a *dicsőül* és a *dicsőít* képzői is produktív igeképzők. A *dicsér* igeképzője (ti. az *-r*, előtte különféle harmonizáló magánhangzókkal) is magas lexikális gyakoriságot mutat, ahogyan a *dicsekedik* történetileg összetett igeképzője is. Az utóbbi két szó töve nem a *dicső* melléknév, hanem a *dics*- abszolút tő, bár az ómagyarban ritkán előfordul a *dicsőlködik* forma is,⁵ melyben a *dicső(ü)l* ige van továbbképezve a visszaható *-kod/-ked/-kőd* képzővel. A *dicsőret* főnév, amely háromszor fordul elő a Weszprémi-kódexben és egyszer a Teleki-kódexben,⁶ vagy úgy elemezhető, hogy az *-et* főnévképző az *-r* igeképzős alakhoz járul, amely azonban szokatlan módon a *dicső* melléknévből lett képezve, vagy pedig egyszerűen a *dicséret* és a *dicső* alakok valamifajta kontaminációját kell látnunk benne. A konkrét elemzésnek cikkünk mondanivalója szempontjából nincs jelentősége.

3. Az adatgyűjtés. Az Ómagyar korpuszból (vö. SIMON–SASS 2012; SIMON 2014) kigyűjtöttük mindazokat az alakokat, amelyek a *dics*-nek vagy a *dücs*-nek megfelelő korabeli írott szekvenciával kezdődnek. Mivel a kódexek nagyobbik része nincs normalizálva, az abszolút tő mindegyik írott változatára rá kellett keresnünk; ezek alatt láthatók. A *dics*-/*dücs*- ómagyar írott változatai az Ómagyar korpuszban megadott reprezentációjuk szerint:

(2a) *dic, dicz, dich, dích, dić, dič, dičh, dič, dých, dýc, dýcz, dýčz, dych, dých, dých, dycz, dýcz, dých, dýč, decz, gycz, gýcz*

(2b) *dvch, dvč, dwch, dwcz, dwčh, dwčh, dwcz, dwčz, divc, dpc, dpc*

A (2a)-ban látható alakok illabiális magánhangzót tartalmaznak, a (2b)-ben láthatók labiálisat. Az utóbbi csoportban az utolsó két alak írásmódja a felső helyett középső nyelvállású magánhangzóra utal (azaz *dücs*- helyett *döcs*-), és ugyanez áll az első csoportban található *decz*-re (azaz *dics*- helyett *decs*-). Ez utóbbi írásmód azonban mindössze háromszor fordul elő az egész korpuszban, egyetlen kódexben.⁷ A (2a) csoport utolsó két adata a *g* betűvel dentális helyett palatális zárhangra utal (azaz *dics*- helyett *gyics*-). A korpusz kódolási sajátosságai miatt külön kellett keresnünk a nagybetűs alakokra, illetve a sor végén megszakított alakokra (pl. *di-@@@ch*). A dolgozat főszerzőjében a továbbiakban normalizált alakban fogjuk ábrázolni az alakokat, hiszen a középpontban a magánhangzók labialitása áll. Ahol azonban fontosnak ítéltük a pontos, betűhű dokumentálást, ezt lábjegyzetben tesszük meg.

⁵ *gýczewlkewgýek* (JókK. 128).

⁶ *diczpretemet, diczpretet, diczpret* (WeszprK. 8v, 8v, 26v; de megjegyzendő, hogy a 8v-n *dicziretet* is előfordul); *dičpretetkel* (TelK. 187).

⁷ *deczeretrl, deczeeretes, deczereteketh* (ÉrsK. 88va, 123rb, illetve 127ra).

Mindösszesen 5716 olyan adatot találtunk a korpuszban, amely a *dics-/dücs-* abszolút tövet tartalmazza. Szűrőpróbaszerűen, vagy ha bármi miatt szükségesnek ítéltük, ellenőriztünk egyes alakokat a kódexek faksimile kiadásában vagy digitalizált változatában, de alig egy-két adat esetében találtunk beviteli (digitalizálási) hibát. Az adatok többsége (4604 darab) olyan kódexekben fordul elő, amelyekből teljes egészében hiányoznak a labiális magánhangzóra utaló formák, azaz egyetlen egy sincs a *v*, *w*, *o* betűkkel vagy ezek bármelyikének mellékjelezett változatával írva. 1112 adatot találtunk olyan kódexekben, amelyekben mind labiális, mind illabiális változat előfordul, azaz mind a fentebbi (2a), mind a (2b) alakok közül legalább egy megtalálható egyazon kódexben. Ebben a csoportban, vagyis a labiális alakokat tartalmazókban a következő nyolc kódexet találjuk: Debreceni kódex, Érsekújvári kódex, Gömör-kódex, Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, Lázár [Zelma]-kódex, Székelyudvarhelyi kódex, Teleki-kódex és Thewrewk-kódex. Érdekes, hogy ebből a csoportból hiányzik több olyan kódex is, amely az *idő* szó és a belőle képzettek alakjaiban következetes vagy részleges labializációt mutat: BERRÁR (1961: 35) szerint a Bécsi kódex és a Vitkovics-kódex következetesen, az Apor-kódex, a Döbrentei-kódex és a Münchener kódex részlegesen labializált formákat tartalmaz. A két csoport között az átfedést az Érsekújvári kódex, a Székelyudvarhelyi kódex és a Teleki-kódex jelenti; az *idő* alakjaiban mindháromban részleges labializációt látunk. A két szócsalád összevetésére még visszatérünk. Most azonban tekintsük meg részletesebben a szóban forgó 1112 adat eloszlását (azokkal az adatokkal, amelyek a labiális változatot egyáltalán nem tartalmazó kódexekben fordulnak elő, a továbbiakban egyáltalán nem fogunk foglalkozni).

4. Az adatok eloszlása. A labializált alakokat tartalmazó kódexekben található adatok számát összefoglaló formában az 1b. táblázat tartalmazza; az 1a. táblázat sematikus példázza az adatok négyféle típusát. A táblázatok két sora az abszolút *tő* magánhangzója szerint válik el, azaz a felső sorban a *dücs-* típusú, labiális magánhangzós *tő*ből képzett alakok, az alsó sorban a *dics-* típusú, illabiális magánhangzós *tő*ből képzett alakok számát adjuk meg. A két oszlop az abszolút tövet közvetlenül követő szótag magánhangzójának labialitását különbözteti meg, teljesen függetlenül a szó teljes hosszától és morfológiai szerkezetétől.

1a. táblázat
Az alakok típusai

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	<i>dücső</i>	<i>dücs(e/é)ség</i>
Illabiális	<i>dicső</i>	<i>dicsér</i>

1b. táblázat

Az alakok száma összesen a nyolc kódexben (DebrK., ÉrsK., GömK., Könyvecse, LázK., SzékK., TelK., ThewrK.)

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	187	19
Illabiális	419	487

Első ránézésre látható az 1b. táblázatból, hogy a tő az alakok többségében (69%) illabiális magánhangzót tartalmaz még akkor is, ha a második magánhangzó labiális, ugyanakkor a labiális tömagánhangzót szinte mindig labiális magánhangzó követi (90%). Alant részletesebben tárgyaljuk a legkisebb – és legmeglepőbb – csoportot, ahol is a *dücs*-tőváltozat után diszharmonikus módon illabiális magánhangzó következik (erre fordított diszharmoníaként fogunk hivatkozni). Előtte azonban bemutatjuk a számokat kódexek szerinti bontásban. A 2–9. táblázatok a nyolc kódex adatait mutatják be a tömagánhangzó labialitásának (*dücs*- vs. *dics*-) csökkenő arányában második szótagi labiális magánhangzó előtt.

2. táblázat

A *dics*-/*dücs*-alakok száma a Könyvecsében

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	27	0
Illabiális	0	14

3. táblázat

A *dics*-/*dücs*-alakok száma a Gömörj-kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	31	2
Illabiális	17	41

4. táblázat

A *dics*-/*dücs*-alakok száma a Székelyudvarhelyi kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	9	0
Illabiális	9	24

5. táblázat

A *dics*-/*dücs*-alakok száma az Érsekújvári kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	79	15
Illabiális	116	188

6. táblázatA *dics*-/dűcs- alakok száma a Teleki-kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	18	0
Illabiális	74	71

7. táblázatA *dics*-/dűcs- alakok száma a Debreceni kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	12	0
Illabiális	92	97

8. táblázatA *dics*-/dűcs- alakok száma a Lázár-kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	1	0
Illabiális	50	18

9. táblázatA *dics*-/dűcs- alakok száma a Thewrewk-kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	0	2
Illabiális	63	34

Az egyetlen szöveg, amely tökéletesen harmonikus (asszimilált) alakokat mutat, a rövid Könyvecse; ebben nem találunk egyetlen olyan alakot sem, ahol a két magánhangzó labialitása ne egyezne. A Gömör-kódexben található alakok többsége szintén harmonizál, mindössze 17 tartozik a *dicső*- típushoz, ahol is az illabiális tövet labiális magánhangzó követi, és két alak mutat fordított diszharmóniát (*dűcs(e/é)ség*). A Székelyudvarhelyi kódexben a második szótagi labiális magánhangzó előtt ugyanannyiszor áll labiális, mint illabiális magánhangzó, de ezek a számok összeségükben is alacsonyak. Az Érsekújvári kódexben találjuk magasan a legtöbb releváns adatot az abszolút számokat tekintve. Ebben a kódexben mutatkozik egy bizonyos tendencia arra, hogy második szótagi labiális előtt a tőmagánhangzó is labializálódjon, de ez csak az alakok 40,5%-ában jut érvényre. Érdekes módon itt is találunk 15 fordított diszharmóniát mutató alakot. A Teleki-kódexben és a Debreceni kódexben egyaránt látható labiális tőmagánhangzó második szótagi labiális magánhangzó előtt, de ezek az alakok egyértelműen kisebbségben vannak. A Lázár [Zelma]-kódexben mindössze egy, a Thewrewk-kódexben pedig két olyan alak található, amelyben labiális a tőmagánhangzó; az előbbiben ez egy harmonizáló alak, az utóbbiban viszont két fordított diszharmóniát mutató alak.

A *dics*-lexikális családjában tehát különböző fokozatokat mutató variabilitást látunk a tömagánhangzó labializáltságában. Ahol pedig ez a variabilitás fennáll, következetesen egy irányba mutat: második szótagi labiális magánhangzó előtt a tömagánhangzó lehet labiális vagy illabiális, de labiális tömagánhangzó gyakorlatilag kizárólag második szótagi labiális magánhangzó előtt állhat. Amint BERRÁR (1961) érvelt az *idő* szócsaládjá kapcsán, és amint LOSONCZI (1915–1920) érvelt a rövid magánhangzók kapcsán általában, ez az eloszlási mintázat egyértelműen a palatális magánhangzók közötti regresszív labiális hasonulás hatását mutatja.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy a *dics*- szócsalád és az *idő* alakjai nem ugyanazt az eloszlást mutatják a szövegkorpuszban, amint azt már fentebb említettük. Persze nem is feltétlenül várnánk, hogy egyformán viselkedjen a két lexikális csoport, tekintettel az etimológiai bizonytalanságra, a javarészt feltárhatatlan nyelvjárási változatosságra, és arra, hogy az *idő* esetében esetleg eredeti lehet a labiális tömagánhangzó, ebben az esetben pedig nem a labiális, hanem az illabiális irányba történt a hasonulás, a két fonológiai folyamat tehát nem ugyanaz volt. A 2. ábra mutatja, milyen mértékű az egyes kódexekben a tömagánhangzó labializációja a két szócsaládban.⁸ Három kódex (ÉrsK., SzékK., TelK.) részleges labializációt mutat mindkét lexikális csoportban; kettő (BécsiK., VitkK.) következetes labializációt mutat az *idő*-ben, de semennyit a *dics*-ben; három (AporK., DöbrK., MünchK.) részleges labializációt mutat az *idő*-ben, de semennyit a *dics*-ben; a Gömör-kódex domináns labializációt mutat a *dics*-ben, de semennyit az *idő*-ben; két kódex (LázK., ThewrK.) marginális labializációt mutat a *dics*-ben, de semennyit az *idő*-ben. A Könyvecse teljesen következetes labializációt mutat a *dics*-ben, de az *idő* alakjai egyáltalán nem fordulnak elő benne, ezért eldönthetetlen, hogy a kéz, amely írta, milyen nyelvi változatot képviselt a szóban forgó kérdésben, tehát nem dönthető el, az oszlopon belül függőlegesen hol kellene elhelyeznünk. Az összes olyan kódex, amely név szerint nincs feltüntetve, a bal alsó sarokba (nincs/nincs) értendő.

⁸ Az *idő* alakjaira vonatkozó (azaz sorok szerinti) besorolások teljes egészében BERRÁR (1961)-en alapulnak, mi magunk ezeket az adatokat nem ellenőriztük. Az ábrában föl nem tüntetett kódexek mind a bal alsó (nincs/nincs) cellába tartoznak, mert egyáltalán nem mutatnak labializált alakokat egyik szóban sem (ezt a *dics*-re vonatkozóan mi állapítottuk meg, az *idő*-re vonatkozóan BERRÁR 1961 alapján állítjuk).

2. ábra

Az *idő* és a *dicső* labializációja az egyes kódexekben

<i>idő</i> labiális (BERRÁR 1961 alapján)	követke- zetes	Bécsi Vitkovics				
	részleges	Apor Döbrentei Müncheni		Érsekújvári Székelyudvar- helyi Teleki		
	nincs	...	Lázár Thew- rewk	Debreceni	Gömöry	(Köny- vecse)
		nincs	margi- nális	részleges	domi- nans	következe- tes <i>dicső</i> labi- ális

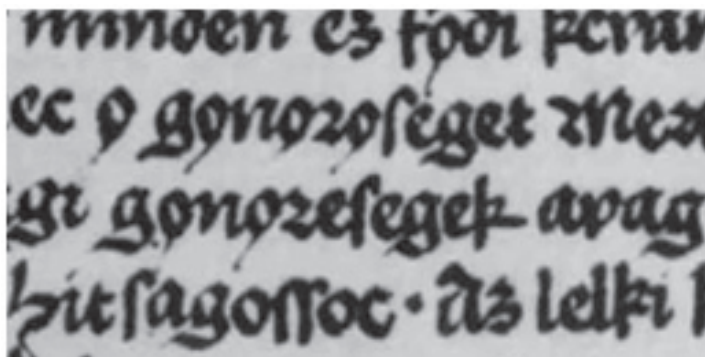
5. A kivételes alakok. A *dics-* lexikális családjában egyetlen szó van, amely fordított diszharmoníát mutat, ez a *dicsőség*. A korpuszban összesen 19 olyan alakot találtunk, ahol a labiális tömagánhangzót illabiális magánhangzó követi a második szótagban, amelyet pedig a *-ség* képző követ. Mivel az írás tudvalevőleg ebben a korszakban még nem jelölte következetesen a rövid és a hosszú magánhangzók különbségét, ezek az írott alakok elvileg akár egy *dücsőség* (~ *dücsőség*), akár egy *dücseség* szónak megfelelhetnek. A következőkben ezt a két lehetőséget járjuk körül.

Ha a kérdéses magánhangzó hosszú, akkor minden bizonnyal a participium-képző *-ő* delabializált változata, amely esetleg a *-ség* magánhangzójához hasonult. Ebben az esetben a *dücsőség* – és természetesen a *dicsőség* – hasonló volna a marginálisan adatolt *béség* és *héség* szavakhoz (a *bőség*, illetve a *hőség* delabializált változataihoz).⁹ A probléma abban áll, hogy többszótagú tövekkel ilyen delabializációt még a *béség*, *héség*-hez képest is elenyészően ritkán látunk, ahol tehát a várható hosszú labiális magánhangzó helyén *e* betűt találunk az írásban.¹⁰ Nevezetesen ilyen a DebrK. 292, ahol egyetlen mondaton belül olvasható *gönöröseget*, *gönörésegek* és *gönörösegek* (azaz *gyönyörűségét*, illetve *gyönyörűségek*, l. a 3. ábrán az első kettőt), a *-ség* képző előtt variábilis labialitású magánhangzóval.

⁹ *hefegek* (CornK. 71r), *hefegtől*, *befege*, *befegoktól* (TelK. 72, 72, 196), *beeseget* (LobK. 150). Úgy tűnik, ez egy kimerítő lista.

¹⁰ Az Ómagyar korpuszban található összes (szám szerint 9198) olyan alakot megnéztük, amelyben az *eseg*, *eseeg*, *efeg*, *efeeg*, *esseg*, *esseeg*, *effeg*, *effeeg* szekvencia előfordul.

3. ábra

gonoroseget, gonorsegek (DebrK. 292)

Hasonló az *jgyenleseghe* (azaz *egyenlősége*, ÉrsK. 69) alak, amelyben a *-ség* előtt ismét labiális magánhangzót várnánk. Nehezebben értelmezhető a *künesege* (azaz *könnyűsége*, GuaryK. 125) alak, hiszen a töve az egész korpuszban rendkívül nagy változatosságot mutat az írásban, és nem is egyértelmű, hogy a *-ség* előtti magánhangzónak etimológiailag kereknek kellene-e lennie. Ránézésre a *dücséség/dicséség* változatokkal párhuzamos lehetne az *erősség*, amely a kódexekben gyakran látható három illabiális magánhangzóval leírva, ennek töve azonban az *erős*, nem pedig az *erő*.¹¹

Ha azonban a *-ség* előtti magánhangzó rövid, a *dücséség* egy népes csoport képviselője, amely (a kései ómagyarban) egyszótagú főnévi, melléknévi vagy igei töveken alapszik, és a képző rövid *e* hanggal kapcsolódik ehhez a tőhöz. Ilyenek többek között ezek a szavak: *bölcsesség, szüzesség, veresség, nyereség, eleség*; formailag ezekhez nagyon hasonló szavak létre tudtak jönni kétszótagú tövekből is: *békesség, epesség*. Ezek közül némelyik minden bizonnyal lexikalizálódott is már az ómagyar korban (pl. *feleség*). Ide tartozhat még az igen gyakori *gyűléség* is, amelynek létezik *gyűlőség*, sőt, nagyon ritkán *gyűlölség* variánsa is,¹² ennek a szónak a morfológiai szerkezete azonban nem egyértelmű.

Ennek a résznek összefoglalásaképpen azt tudjuk mondani, hogy nem dönthető el egyértelműen a *dücséség/dücsesség* kérdése. Azt azonban kimondhatjuk, hogy ezek az alakok már a labiális töv változat lexikalizálódásának egy előrehaladott stádiumát mutatják, legalábbis abban a nyelvi változatban, amelyet az Érsekújvári kódex és esetleg a Gömör-kódex képviselnek. Ez a stádium még variabilitást mutat, hiszen a második magánhangzó labialitása nem mindig terjed át a tőmagánhangzóra, ugyanakkor a lexikalizálódást is mutatja, hiszen a tőmagánhangzó labialitása látszólag már nem függ a következő magánhangzóétól.

¹¹ Pl. *eresseeg* (KulcsK. 72r, 87v; ÉrdyK. 273b); l. még *keffeg(h)* (*község* 'közösség' értelemben, pl. LányiK. 139, 331) ugyanezzel a toldalékkal és egy etimológiailag kerek magánhangzóval a töben.

¹² Pl. *gywleseg* (KeszthK. 45v; KulcsK. 134r; SzékK. 184v), labiális második magánhangzóval *gywlpseegh* (ÉrsK. 95vb), valamint *golpseegh* és *golpsegh* (TihK. 123v).

6. Összefoglalás. Kimutattuk, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET BERRÁR (1961: 37) által közvetített megérzése helytálló volt az ómagyarrá nézve: a *dics-* töre épülő szócsaládban valóban látható olyan alternáció, amely a második szótagi *ő* által kiváltott regresszív labializációra vezethető vissza. Eme szócsalád viselkedése tehát egyfelől hasonlít az *idő* alakjainak viselkedéséhez, másfelől azonban két tekintetben is különbözik attól. Egyrészt az *idő* alakjaiban látható alternáció paradigmán belüli, azaz az inflexióban jelentkezik (és a derivációban is), míg a *dics-* alakjainál az alternáció csak derivációsan eltérő formákban látható. Másrészt a két szócsalád képviselői nem ugyanazokban a kódexekben mutatják a kérdéses változást, vagyis adatoltóságuk csak részben fed át a források tekintetében, ahogyan azt fentebb részletesen bemutattuk. Az adatok eltérő eloszlását természetesen etimológiai különbségek is okozhatták, hiszen lehetséges, hogy az *idő* bizonyos ómagyar nyelvjárásokban eleve labiális magánhangzót tartalmazott.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a kódexek egy részét több kéz írta, és nem lehet őket egységes egészként kezelni. A jövőben folytatandó kutatásokra marad annak kiderítése, vajon az egyes kezeknek következetesebben megfeleltethetők-e a szóban forgó labializációs mintázatok. Szintén a jövő kérdése marad annak feltárása, hogy a középmagyar és az újmagyar korban hogyan alakult a *dics-* szócsalád tőmagánhangzójának variabilitása. Mindenesetre azok a középmagyar adatok, ahol a labiális magánhangzót illabiális magánhangzó követi, a labiális magánhangzó lexikalizálódásának és a nemrégiben kialakuló kekrekségi harmóniának érdekes összjátékát és egymásra hatását mutatják a bennük látható nagyfokú variabilitáson keresztül.

Kulcsszók: ómagyar, labializáció, variabilitás, regresszív hasonulás.

Források

- AporK. = *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi HAADER LEA – KOCSIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 2014.
- BécsiK. = *Bécsi kódex. 1416 u./1450 k.* Közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Új Nyelvemléktár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- CornK. = *Cornides-kódex. 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás.* Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS – LEVÁRDY FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- DebrK. = *Debreceni kódex. 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Az előkészítő munkát végezték ABAFFY CSILLA – REMÉNYI ANDREA. A bevezetést írta MADAS EDIT – REMÉNYI ANDREA. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1997.
- DöbrK. = *Döbrentei-kódex. 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi, a bevezetést és a je-

- gyeteket írta ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA, MADAS EDIT közreműködésével. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995.
- ÉrdyK. = *Érdy-kódex. 1524–1527. Hálózati szövegkritikai kiadás.* ELTE BTK Informatikai irodalomtudomány, Budapest, 2001.
- ÉrsK. = *Érsekújvári kódex. 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi HAADER LEA. Tinta Könyvkiadó – MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály – MTA–OSZK Res Libraria Hungariae – Fragmenta Codicum Kutatócsoport, Budapest, 2013.
- GömK. = *Gömör-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata.* Közzéteszi HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2001.
- GuaryK. = *Guary-kódex. 1495 előtt.* Közzéteszi SZABÓ DÉNES. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944.
- JókK. = *Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője.* Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Könyvecse = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985.
- KulcsK. = *Kulcsár-kódex. 1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1999.
- LányiK. = *Lányi-kódex.* Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1978. [11881]
- LázK. = *Lázár [Zelma]-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata.* Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY CSILLA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1992.
- LobkK. = *Lobkowicz-kódex. 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi REMÉNYI ANDREA. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1999.
- MünchK. = *Müncheni kódex. 1466. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt.* Közzéteszi NYÍRI ANTAL. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Ómagyar Korpusz. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu> (2024. 11. 05.)
- SzékK. = *Székelyudvarhelyi kódex. 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi N. ABAFFY CSILLA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- TelK. = *Teleki Codex.* Közzéteszi VOLF GYÖRGY. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest, 1884.
- ThewrK. = *Thewrewk-kódex. 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi BALÁZS JUDIT – UHL GABRIELLA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1995.
- TihK. = *Tihanyi kódex. 1530–1532.* Közzéteszi KOVÁCS ZSUZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2007.
- VitK. = *Vitkovics-kódex. 1525. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi PAPP ZSUZSANNA – PUSZTAI ISTVÁN – KOVÁCS ZSUZSA. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 1991.

WeszprK. = *Weszprémi-kódex. 1512 k. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet [Ómagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris, Budapest. 301–351.
- AIKIO, ANTE 2020. Uralic Etymological Dictionary (draft version of entries A–Ć) (opened for comments and discussion on 1/17/2020) https://www.academia.edu/41659514/URALIC_ETYMOLOGICAL_DICTIONARY_draft_version_of_entries_A_%C4%86 (2024. 11. 05.)
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet.* 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN. 1961. Az üdő ~ ideje töltépről. *Magyar Nyelv* 57: 31–39.
- CSER ANDRÁS – OSZKÓ BEATRIX – VÁRNAI ZSUZSA 2023a. A magyar kerek ségi harmónia kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 87–107.
- CSER ANDRÁS – OSZKÓ BEATRIX – VÁRNAI ZSUZSA 2023b. Fejezetek a labiális harmónia történetéből: a magyar nyelvtörténet egy rejtélye. In: CSER ANDRÁS – NEMESI ATTILA LÁSZLÓ szerk., *Nyelvméle t és diakrónia 5.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Budapest. 41–57.
- CSER, ANDRÁS – OSZKÓ, BEATRIX – VÁRNAI, ZSUZSA megj. a. The emergence of labial harmony in Old Hungarian. Megjelenés alatt.
- DUDÁS GYÖRGYI 2003. Az ómagyar kori *i > ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 117–128.
- DUDÁS GYÖRGYI 2004. A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. *Hel ynév-történeti tanulmányok* 1: 167–182.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FEJES LÁSZLÓ 2011. Miért nem harmonizál a -kor?. In: KÁDÁR EDIT – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 70–79.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* A magyar nyelv kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–129.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* A magyar nyelv kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1915–1920. Az ö-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* Turcologica 84. Harrassowitz, Wiesbaden.
- SIMON, ESZTER 2014. Corpus building from Old Hungarian codices. In: É. KISS, KATALIN ed., *The Evolution of functional Left Peripheries in Hungarian Syntax.* Oxford University Press, Oxford. 224–236.

- SIMON ESZTER – SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. In: PRÓSZÉKY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS szerk., *Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- VARGHA FRUzsINA SÁRA 2014. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvföldrajzi felhasználhatósága. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Kolozsvár–Budapest. 291–305.

**On Old Hungarian regressive labialization:
the *dücső* ~ *dicsér* alternation**

The set of words derivationally based on the absolute stem *dics-* ‘glory, praise’ display variation in the labiality of the stem vowel in Old Hungarian. This paper seeks to demonstrate how exactly this variation is dependent on the labiality of the following vowel. Based on data from an online Old Hungarian Corpus, the research reported also highlights how the distribution of the variants of *dics-* in the corpus differs from that of the forms of *idő*, another lexical set showing similar variation.

Keywords: Old Hungarian, labialization, variability, regressive assimilation.

CSER ANDRÁS
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

OSZKÓ BEATRIX
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Újvidéki Egyetem

VÁRNAI ZSUZSA
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont